

De democratische ervaring

Zonder collectieve actie geen vrijheid, stellen Monika Sie Dhian Ho en Menno Hurenkamp in hun inleiding bij deze s&d-special over binding. Ze wijzen op het vermogen dat wij gezamenlijk hebben om onze problemen aan te pakken en onze dromen naderbij te brengen. Deze ‘democratische ervaring’ is de sleutel tot het keren van het aanhoudende publieke ongenoegen in de samenleving.

MONIKA SIE DHIAN HO & MENNO HURENKAMP

54 Brigitte de Waal maakt scholen schoon, in Groningen. Ze heeft geen vast contract en werkt door bezuinigingen in plaats van 32 uur nog maar 20 uur per week. Bij haar vorige opdrachtgever had ze ruim tien minuten om een klaslokaal schoon te maken. Bij het schoonmaakbedrijf dat de laatste aanbestedingsronde won heeft ze nog maar anderhalve minuut voor hetzelfde lokaal. Anderhalve minuut zou volgens haar nieuwe leidinggevende genoeg moeten zijn als ze ‘resultaatgericht’ schoonmaakt. Dit motto houdt in dat het zichtbare vuil zoals papierproppen en modder eerst gedaan moet worden. De onzichtbare rest — spuug, snot en andere bacteriën — kan wachten. Voor De Waal betekent het slecht werk, want arbeidsonzekerheid, klachten van de ouders en geen respect van opdrachtgevers en cliënten. En: het ongedierte tiert weliger dan ooit in het klaslokaal.

Het schoonmaakwerk op scholen is teruggebracht tot een vernederend klusje, waarbij de

Over de auteurs *Monika Sie Dhian Ho is directeur van de Wiardi Beckman Stichting. Menno Hurenkamp is hoofdredacteur van s&d.*

Noten zie pagina 60

kosten het enige criterium zijn. Wie daarvoor verantwoordelijk gehouden kan worden is onduidelijk; anonieme krachten lijken erachter te zitten. Maar op 24 november 2011 deed Brigitte de Waal haar verhaal op het podium van het Groningse Huis de Beurs, bij de presentatie van het s&d-themanummer over arbeid. Ze zag daar behoorlijk tegen op, maar voelde zich gesterkt door de haar toejuichende collega's, uitgerust met oranje pakken, trommels en plastic bijlen. Het publiek gaf haar een daverend applaus. En daar verloor de anonieme kracht die van het schoonmaakwerk een sluitpost maakte, wat van zijn naamloosheid: als je met zijn allen blijft aankloppen bij wethouders, cliënten en bemiddelingsbedrijven, wordt er vanzelf iemand wakker.

De Waals verhaal gaat over de strijd voor goed werk, maar ook over het thema in deze s&d: binding, de relatie tussen individu en gemeenschap. Haar verhaal laat zien hoe bevrijdend gemeenschappen kunnen zijn: dankzij de hernieuwde collectieve actie van vele schoonmakers, en de nieuwe organisatievormen die de vakbeweging met hen ontwikkelt, worden de wantoestanden in het schoonmaakwerk

van De Waal en anderen bekend bij het brede publiek. En het laat zien hoe belangrijk gemeenschappen kunnen zijn om je gezien en gerespecteerd te weten: op deze bijeenkomst was het duidelijk wie de heldin van de avond was en wat dat voor De Waal betekende.

Sociaal-democraten proberen van oudsher tegenwicht te bieden aan anonieme structuren te midden waarvan individuen zich onmachtig en belemmerd voelen. De opgave was en is het moderniseringsproces dat door technologische en economische ontwikkelingen wordt voortgedreven, in goede banen te leiden. De sociaal-democratie protesteert tegen een samenleving die slechts efficiënt is georganiseerd, via bureaucratie of markt, en stelt hier een ethisch geïnspireerd ideaal tegenover. Vandaar dat de Wiardi Beckman Stichting drie vragen centraal stelt. Wat is van waarde? Hoe staat dat onder druk? En wat staat ons te doen?

De kern van het sociaal-democratische ideaal is een leven in vrijheid voor iedereen, een leven waarin je je naar eigen inzicht kunt ontplooien en je gezien kunt weten. Met behulp van de drie centrale vragen gaat een reeks 'verkenningen' in se&d na hoe we dit ideaal naderbij kun-

De kern van het sociaal-democratische ideaal is een leven in vrijheid voor iedereen

nen brengen via vier klassieke doelstellingen: bestaanszekerheid, verheffing, arbeid (goed werk), en in deze editie: binding. In de juli/augustus editie concludeerden we dat vrijheid begint bij bestaanszekerheid bij een behoorlijk levenspeil voor iedereen. Mensen hoeven geen voorspelbaar leven van wieg tot graf, maar hebben wel een bepaald minimum aan zekerheid nodig op het gebied van inkomen, veiligheid, gezondheidszorg, huisvesting en duurzame leefomgeving. Dat is een noodzakelijke 'startbaan voor vrijheid'. In september/oktober stond

het belang van verheffing centraal, om invulling te geven aan onze vrijheid: hoe het beste uit onszelf en uit de samenleving te halen door een goede overdracht (opvoeding en onderwijs), gelijke kansen op ontplooiing, en het expliciet nastreven van een beschavingsideaal. In de vorige editie keken we naar het belang van goed werk en een evenwichtige balans tussen werk en de rest van het leven. Dit nummer over binding is gewijd aan de verwezenlijking van onze vrijheid samen met anderen en in relatie tot anderen.

LUSTEN EN LASTEN VAN GEMEENSCHAPPEN

Ons uitgangspunt is de mens als sociaal wezen. We emanciperen ons tot autonome personen doordat we leren van andere mensen, door gemeenschappelijke ervaringen en collectieve daadkracht, en doordat we erkenning krijgen van anderen. Maar daarmee is ons perspectief op gemeenschappen nog niet gegeven. Binding op zich zegt niets. Het kan goed zijn of niet, bevrijdend of beknellend, het resultaat zijn van vrije keuze dan wel lot, gewoonte of dwang. De cruciale vraag is ook nu weer: wat is de waarde van binding?

Van waarde zijn ten eerste de potentieel bevrijdende kwaliteiten van gemeenschappen. Mensen zijn voor hun overleven en emancipatie aangewezen op samenwerking, en binding binnen een gemeenschap biedt een gedeelde betekeniswereld die samenwerking vergemakkelijkt. Door binding weten mensen wat ze van anderen kunnen verwachten en wat er van hen verwacht wordt. De gedachte dat individuele bevrijding via collectieve wegen wordt gerealiseerd, ligt ten grondslag aan de sociaal-democratische beweging: 'zonder gemeenschap geen socialisme (...). Het zijn gemeenschappen die ons bestaanszekerheid bieden, verheffing of mogelijkheden tot zinvol werk', in de woorden van Rutger Claassen verderop in dit nummer.

Een tweede waarde van gemeenschappen is van affectieve aard. Mensen die met elkaar verbonden zijn geven elkaar aandacht en erkenning, die van wezenlijk belang zijn voor de

Monika Sie Dhian Ho & Menno Hurenkamp *De democratische ervaring*

vorming van zelfstandige individuen. Zonder erkenning door anderen geen zelfvertrouwen, zelfrespect en zelfchting. Gemeenschappen voorzien ook in een behoefte aan identificatie en een thuis, en vergemakkelijken wederzijds vertrouwen, loyaliteit en opoffering. Deze elementen van binding zijn ook van belang voor de acceptatie van gezag, voor de legitimiteit van instituties.

Om deze waarden van gemeenschappen tot hun recht te laten komen is veelal een langetermijnrelatie nodig waarin mensen hun welbegrepen eigenbelang, hun gezamenlijke belang, laten prevaleren boven het scoren op korte termijn voor het beperkte eigenbelang. Zo'n langetermijnrelatie is gebaseerd op het principe van dubbele solidariteit: van het individu met de gemeenschap, en van de gemeenschap met het individu. Deze dubbele solidariteit (of wederkerigheid) schraagt het uitgangspunt van de sociaal-democratie dat we met zijn allen verantwoordelijk zijn voor het welzijn van iedereen, in contrast met het liberale uitgangspunt dat iedereen verantwoordelijk is voor het eigen welzijn. Het idee dat mensen uit verschillende sociaaleconomische groepen uit de maatschappij een gezamenlijk belang hebben bij een sturing van het kapitalisme in coöperatieve richting, vormt de bindende kracht van de sociaal-

democratische volksbeweging.¹ Dat idee krijgt vorm in een maatschappelijk contract waarin aan de langetermijnbelangen van die verschillende groepen recht wordt gedaan, in de vorm van beperking van de crisisgevoeligheid van de economie, goed onderwijs voor iedereen, een sociaal vangnet, en een economische groei dan wel bezuinigingen die rechtvaardig verdeeld worden.

Naast de lusten van gemeenschappen, begrenzen twee waarden de potentiële lasten van gemeenschappen. Van waarde is dat er een 'exit-optie' is uit gemeenschappen: de politiek moet ervoor zorgen dat iedereen uit een beknelende gemeenschap (bijvoorbeeld een gezin of religie) kan treden, en dat burgers vrij zijn zich te verenigen met wie zij zelf verkiezen. De functie daarvan is niet om de liberale droom van een samenleving vol ontwortelde individuen te realiseren, maar om mensen die hechten aan binding bij de les te houden. Binding door disciplinerende maatregelen is een zwaktebod.

Ten slotte is van waarde dat conflicten tussen gemeenschappen vreedzaam verlopen. Gemeenschapsvorming gaat vaak samen met onderscheidingsdrift. Hoe hechter de binding binnen gemeenschappen hoe groter het contrast tussen die gemeenschappen. Het komt er dan in de samenleving op aan om botsingen die uit die

---

Wat is het Van waarde-project van de Wiardi Beckman Stichting?

s&d heeft het afgelopen halfjaar gediend als platform voor een debat over de actualiteit van klassieke sociaal-democratische thema's in deze tijd van individualisering en globalisering. Dit themanummer over binding ging vooraf door nummers over bestaanszekerheid, verheffing en arbeid. De auteurs beantwoorden in hun artikelen impliciet steeds drie vragen: wat is van waarde, hoe staat dat onder druk en wat staat ons te doen? Het doel van deze speciale s&d-edities is om discussie op gang te brengen over wat de meest prangende problemen zijn die spelen in onze maatschappij, en wat de beste oplossingen hiervoor zijn. Het volgende nummer van s&d zal enkele van de belangrijkste inzichten uit de voorgaande nummers bijeenbrengen via de invalshoek van de levensloop van mensen.

Parallel aan de s&d-edities houdt de wbs diepte-interviews met mensen in het land, over hun zorgen en hun dromen, en over de manier waarop ze problemen oplossen waar ze tegenaan lopen. In het najaar van 2012 zal de wbs deze interviews uitgeven in de vorm van een verhalenboek. Tegelijk verschijnt dan een manifest, waarin de inzichten uit het hele Van waarde-onderzoek zijn samengebond in een politiek actieplan.

contrasterende bindingen voortvloeien in goede banen te leiden: burgers moeten zich aan de regels van het spel houden. Dat is een hoge, maar beperkte eis. Voor zover mensen samenleven zijn het burgers, met het uithouden van verschil als vak (zie Van Gunsteren verderop in dit nummer).

Kort en goed: van waarde is dat mensen vrij zijn om zich te verenigen. Sterker, wie iets van zijn leven wil maken moet gemeenschap zoeken, als handvat en als huis. Maar niemand mag zich beknelde weten, door de eigen gemeenschap of die van anderen. Om gemeenschappen zo in te richten dat ze ons verder helpen, dat is de democratische ervaring: Brigitte de Waal die het podium opklimt om de wethouder ter verantwoording te roepen, met haar lotgenoten bij de hand en de uitkomst misschien nog ongewis, maar wel met de gedeelde overtuiging dat het zin heeft je samen te roeren.

LOTSVERBONDENHEID

De maatschappelijke aanleiding voor het Van waarde-project van de WBS is het aanhoudende publieke ongenoegen. Mensen voelen zich onbehaaglijk in hun samenleving, en over de richting waarin die samenleving zich volgens hen ontwikkelt. We lijken ons vooral te verenigen in afkeer. Het Van waarde-onderzoek bestaat eruit dat we in tientallen individuele open diepte-interviews bespreken wat mensen hoog zit (waarover zijn ze tevreden, waarover hebben ze zorgen?), waarover ze dromen (waar hoop je over vijf jaar te staan?) en hoe ze een verandering proberen te bewerkstelligen (door zelfredzaamheid, een sociaal netwerk, door verwachtingen van verschillende instituties). Daarnaast reflecteert een groep wetenschappers rond de WBS op de actualisering van de sociaal-democratische kernwaarden en doelstellingen. Daarbij worden ze geïnspireerd door de uitkomsten van het interviewonderzoek, maar zij brengen die uitkomsten ook in verband met analyses van de (internationale) omgeving waarbinnen deze gerealiseerd moeten worden.

Uit de interviews blijkt dat een aantal sociaal-democratische kerndoelstellingen voor sommigen nog steeds en voor anderen opnieuw urgent zijn, zoals bestaanszekerheid bij een behoorlijk levenspeil en goed werk voor iedereen. Maar naast deze urgente thema's dringt een tweede conclusie zich op uit de gesprekken: mensen onderkennen in hun individuele verzuchtingen nauwelijks gezamenlijke problemen, en als dat al wel het geval is, ontbreken aanknopingspunten voor gezamenlijke oplossingen voor die gemeenschappelijke problemen. Brigitte de Waal vormt dus in zekere zin een uitzondering: zij betoogt dat goede arbeidsomstandigheden en schone scholen niet alleen in haar belang zijn maar in *ons* belang, en zocht en vond medestanders onder collega's, de vakbeweging en in toenemende mate het bredere publiek en politici.

In dit *s&d*-nummer bespreken verschillende auteurs het belang van binding en gemeenschappen voor ons gezamenlijke vermogen om onze problemen aan te pakken en onze dromen naderbij te brengen, op verschillende locaties van binding: in de politiek, dicht bij huis, en in de maatschappij. Aan de viering van dit gezamenlijke vermogen refereert de titel van deze inleiding 'de democratische ervaring' (naar Alexis de Tocqueville, en naar John Dewey)²: de verwezenlijking van onze vrijheid kan niet zonder collectieve actie. Het is in dialoog of in pogingen tot dialoog dat mensen telkens opnieuw vaststellen welke afspraken hen helpen en welke afspraken hen neerhalen, welke stilzwijgende veronderstellingen hen een zetje geven en welke een drempel vormen om verder te komen.

Gemeenschappen als vanzelfsprekend nemen, door een geloof of het klassieke gezin als onvermijdelijk of zelfs verplicht te zien, is iets voor conservatieven. Gemeenschappen als niet-relevant beschouwen, door alleen over individuen te willen praten, is iets voor liberalen. Sociaal-democraten zien de botsing in binding als wezenlijk, de ambities van mensen om zelf vooruit te komen blijven net zo goed leeg wanneer anderen hen niet toejuichen als dat ze leeg blijven wanneer anderen die ambities niet toet-

Monika Sie Dhian Ho & Menno Hurenkamp *De democratische ervaring*

sen. Goed dat je vooruit wil, maar zonder vragen te beantwoorden als ‘waarheen?’ en ‘hoe?’ zal het je vermoedelijk niet lukken. Er zit een moment in het lidmaatschap van iedere gemeenschap, soms maar eenmalig, soms regelmatig, waarin die confrontatie opduikt, en dat is de democratische ervaring. Die neem je mee, van de ene naar de andere gemeenschap, en op die manier overlappen de gezinnen, de straten, de scholen, de fabrieken, de kantoren, de provincies en de steden. Niet altijd en niet overal, maar wanneer het erop aankomt wel.

De democratische ervaring staat onder druk door een beheerszuchtige verzorgingsstaat en door een Europese Unie die burgers niet begrijpen

58 Deze bevrijdende kracht van gemeenschappen staat onder druk; van individualistische ideologie, van bureaucrativering en schaalvergroting, en van schijnbaar niet te beïnvloeden ontwikkelingen zoals globalisering en immigratie die leiden tot een andere samenstelling van de maatschappij en tot nieuwe tegenstellingen binnen die maatschappij. Het begint met het nogal prominente idee dat zelfredzaamheid in de moderne samenleving volstaat: binding is voor sukkels. De staat heet volgens de laatste liberale oprisping ‘geen geluksmachine’ — en daarom kan er fors worden bezuinigd op de ondersteuning van instituties (bijvoorbeeld sport- en muziekvoorzieningen, bibliotheken in de buurt). Dat daarmee ook gemeenschappen teloor gaan of niet tot stand komen die cruciaal zijn als leerschool voor de democratische ervaring, voor de binding in onze samenleving, en daarmee voor ons langetermijnbelang, wordt onvoldoende erkend door dit kabinet (zie onder andere de bijdrage van Van Ummelen).

We zetten de democratische ervaring echter ook onder druk door een bureaucratische en beheerszuchtige verzorgingsstaat, door een Europese Unie waarbinnen burgers zich niet lotsverbonden voelen en waar zij steeds minder van begrijpen. Bemoei je er maar niet mee want je snapt er toch niks van, is hier de ontbindende boodschap. Verschillende auteurs in dit nummer hekelen onze instituties als te grootschalig, te anoniem en te verkokerd. Mensen ervaren de publieke arrangementen als vreemd, vernederend of vijandig in plaats van als een vehikel om ons allen verder te helpen. Pieter Hilhorst, en Nico de Boer en Jos van der Lans pleiten tegen deze achtergrond voor een organisatie van de publieke sector die uitgaat van de ‘samenredzaamheid’ van mensen, van de kracht en versterking van hun sociale netwerken (‘sociale veerkracht’). Andere auteurs stellen dat bij de vormgeving van instituties te eenzijdig wordt gekeken naar overwegingen van efficiency en economische groei, en te weinig aandacht is voor de behoefte van mensen om zich ‘thuis’ en lotsverbonden te voelen in gemeenschappen (zie Rutger Claassen, Jan Willem Duyvendak, en Marijke Linthorst).

Ten slotte zijn er als gevolg van de opening van grenzen veranderingen in de samenstelling van de maatschappij, en doen nieuwe tegenstellingen zich hier voor. Op veel mensen komen die over als groot en niet-beïnvloedbaar omdat de politiek er regelmatig ook met opgetrokken wenkbrauwen naar staat te kijken. Binding ging de laatste tijd in Nederland vooral over integratie. De verandering in maatschappij-samenstelling als gevolg van immigratie brengt nieuwe conflicten tussen gemeenschappen met zich mee over hoe goden te vereren, vrouwen te behandelen en beesten te slachten. Mensen hebben hierdoor het idee dat wat ze aan democratische ervaring hebben, tussen hun vingers door glipt, dat het op de een of andere manier geen zin meer heeft de dialoog aan te gaan omdat niet voor iedereen dezelfde regels gelden. Auteurs in dit nummer bespreken kritisch de reacties op de integratieproblematiek, die er aan de ene

kant uit bestonden om de normen voor 'goed burgerschap' inhoudelijk uit te breiden met sociale en bestuurlijke wenselijkheden, en aan de andere kant allerlei wezenlijke zaken zoals religie te verwijzen naar het private domein — waarmee waardenconflicten in feite genegeerd konden worden onder het mom van tolerantie. Zij brengen daar tegenin dat de essentie van democratisch burgerschap bestaat uit het vreedzaam omgaan met en publiekelijk verwerken van conflicten, het voortdurend nastreven van een gedeelde toekomst en een nieuw 'wij', en

Binding ging de laatste tijd in Nederland vooral over integratie

dat stevige verbale confrontaties daarbij niet geschuwd moeten worden (zie Van Gunsteren en De Wit). Willem Witteveen stelt in het verlengde hiervan dat te weinig wordt nagedacht over het politieke burgerschap. 'Dat laatste biedt een perspectief op emancipatie en van het openbreken van het verstarde politiek regime tot iets dat op democratie lijkt.'

Kees Groenendijk betoogt dat het kabinet-Rutte de integratieproblematiek bijna volledig tracht op te lossen via een zeer restrictief immigratiebeleid. Van beperking van de immigratie blijkt echter niet alleen weinig terecht te komen, de maatregelen die immigratie moeten afschrikken (bijvoorbeeld stopzetting van de overheidsfinanciering voor de taalcursussen) pakken bovendien negatief en oneerlijk uit voor de integratie van nieuwkomers. De recente integratieresolutie van de PvdA onderkent dat er naast immigratiebeleid ook integratiemaatregelen nodig zijn. Integratie vereist explicitering van de regels van de rechtsstaat en assimilatie van allen daaraan (normeren). Integratie vraagt om participatie van allen aan de samenleving en economie, om het tegengaan van discriminatie op de arbeidsmarkt maar ook het onderkennen en tegengaan van hardnekkige scholings-, werkloosheids- en criminaliteitsproblematiek

van bepaalde groepen. Culturele verschillen die wezenlijk zijn maar niet de regels van de rechtsstaat betreffen, vragen om debat (confronteren). Resteren allerlei culturele eigenaardigheden en verschillen die van beide kanten enige inschikkelijkheid en wellevendheid vragen in het belang van een vrije samenleving (tolereren).³ (Zie Cohen in dit nummer.)

De opening van grenzen leidt ook tot aantasting van het maatschappelijke contract en het coöperatieve kapitalisme dat de Rijnlandse verzorgingsstaten in Europa decennialang gekenmerkt heeft. De sociaal-democratie staat voor de Grote Bindingsopdracht: het bijeenbrengen en houden van lager en hogeropgeleiden, wier directe belangen in, en beleving van de modernisering (in de gedaante van globalisering, europeanisering en de ontwikkeling van de kenniseconomie) sterk uiteenlopen (zie Cuperus). Die binding begint bij het actualiseren van het maatschappelijk contract tussen deze groepen en het aanspreken van hen op hun gezamenlijke belang bij het hervinden van de historische kracht van Nederland als prudent progressieve polderende natie. De afgelopen tijd hebben politici kiezers te zeer trachten te behagen door in te spelen op hun eigenbelangen op de korte termijn. Maar politiek gaat om binding aan gezamenlijke belangen en om binding aan een ideaal van een rechtvaardige samenleving. Of in de woorden van Hans Blokland: 'Het bestaande ethisch pluralisme brengt weliswaar een voortdurende botsing tussen waarden met zich mee, maar dit impliceert allesbehalve dat al deze waarden particularistisch van aard zijn of dat er geen mogelijkheid bestaat tot politieke activiteiten, die zijn gericht op de realisatie van een beredeneerd algemeen belang of van een verrijkend ideaal van een goed leven in een goede maatschappij. Politiek verwijst historisch naar wat mensen bindt en gezamenlijk nastreven. Naast een nooit eindigende strijd om schaarse middelen kan de politiek een poging zijn om gezamenlijk het beste van onszelf te maken.'⁴ Pleidooien voor het opsplitsen van volksbewegingen naar partijen die kiezers mobiliseren op

basis van gelijksoortige kortetermijnbelangen en overeenkomende lifestyles missen dit cruciale punt. Dit laat onverlet dat politieke alliantievorming rond een prudent progressieve koers nodig en wenselijk is.

PRUDENT PROGRESSIEF

Wat dit alles duidelijk maakt, is dat het een eerste opgave is om mensen in te sluiten, maar dat er altijd weer andere mensen zullen zijn die zich buitengesloten voelen: binding is nooit af. Dit is geen nieuw inzicht, maar het moet wel telkens opnieuw bevochten worden, net als eerlijkheid of duurzaamheid. Als iets Nederland groot heeft gemaakt, dan is dat wel het 'grote wij' dat we telkens opnieuw hebben vormgegeven, via de cultuur van vrijheidszin en verdraagzaamheid die terugloopt tot de zeventiende eeuw, via de consequente emancipatiestrijd aan het begin van de twintigste eeuw, via de collectieve onderhandelingen van het Rijnlandse model gedurende de rest van de twintigste eeuw. Dat grote 'wij' kan ook nu weer in het leven geroepen worden, door die aloude idealen van het prudent progressieve Nederland in de praktijk te brengen. Leiderschap gaat dan vooral om het voorleven van de democratische ervaring: 'Show, don't tell', in de woorden van wbs-voorzitter en Amsterdamse loco-burgemeester Lodewijk Asscher. Hans Bou-

tellier zegt het zo: in de netwerksamenleving moet leiderschap telkens opnieuw verdiend worden. Hedendaags gezag ontstaat daar waar het zich als relevant bewijst.

Dat vergt dus meer dan het optellen van de belangen van één groep, meer dan de keus voor alleen de hoger opgeleiden of alleen de lager opgeleiden, alleen de stad of alleen het platteland. Natuurlijk is het gevoel grip te hebben op het eigen leven groter onder hoger opgeleiden, waardoor zij met meer vertrouwen tegenover instituties staan en zich minder kwetsbaar voelen in een globaliserende wereld. Maar hun politieke opvattingen zijn geen product van hun lifestyle: het is niet via het bezit van bankstel en auto en huis, maar via hun optelsom van democratische ervaringen dat ze naar de samenleving kijken. Evenzeer zijn lager opgeleiden aanspreekbaar op welbegrepen eigenbelang en solidariteit, wanneer hun wantrouwen ten aanzien van bestaande instituties als aanleiding wordt gezien om deze beter te laten functioneren. De politiek moet mensen als burgers zien, niet als klant. Het zijn immers publieke waarden die tot uitdrukking gebracht worden in binding, geen consumptiebehoeften. Vreedzame confrontatie om vooruit te komen en je veilig weten omdat je identiteit een onvervreemdbaar bezit is, zijn diepgewortelde waarden in de fatsoenlijke samenleving die Nederland tracht te zijn.

Noten

- 60
- 1 Zie ook Paul Kalma *Links, rechts en de vooruitgang*, Mets en Schilt Uitgevers, Amsterdam 2004.
  - 2 Voor een recente bespreking van het werk van Alexis de Tocqueville in dit licht, zie Albert Jan Kruiter, *Mild despotisme. Democratie en verzorgingsstaat door de ogen van Alexis de Tocqueville*, Amsterdam, 2010; en idem voor het werk van John Dewey, zie Gregory Pappas, *John Dewey's Ethics; Democracy as Experience*, Bloomington en Indianapolis, 2008; en Kees Schuyt, *Over het recht om wij te zeggen. Groepstellingen en de democratische gemeenschap*, Amsterdam, 2009.
  - 3 Zie ook Hans Boutellier, 'Confrontatie als politiek instrument', in: *s&d* 2009/1-2, pp. 56-58.
  - 4 Zie Hans Blokland, 'Op weg naar het einde van onze cultuur. Sociaal-democratie in de moderne tijd' in: Frans Becker en Wim van Hennekeleer, *Cultuurpolitiek. wbs Jaarboek 2005*, Amsterdam, 2005, p. 39.